

УКРАЇНСЬКИЙ САМВИДАВ ЯК ФОРМА РАДЯНСЬКОГО ІНАКОМИСЛЕННЯ

Автор: Олена Андріївна Шановська, кандидат історичних наук, доцент Одеського національного політехнічного університету, Україна, Email: baku1589@gmail.com

Резюме:

У статті аналізується література самвидаву як альтернатива радянській ідеології та образу мислення. Документи самвидаву розглядаються для визначення основного ідейного контексту руху опору комуністичному режиму в Україні.

Показано, що вкотре в 1960 – 1980-х роках український самвидав виступив впливовим чинником національно-культурного та громадсько-політичного життя, дійшов свого дійового розмаху в 1965 – 1972 роках і набув виняткової політичної сили з виходом у 1970 р. «Українського вісника» – самвидавного періодичного видання. Український самвидав традиційно виступав як форма національної самооборони, його поширення свідчило про безперервність національно-визвольної боротьби українців. Критика шістдесятниками радянських морально-етичних цінностей у самвидаві з початку 1970-х змінилася організованим опором правозахисного та дисидентського руху.

Ключові слова: український самвидав, інакомислення, позацензурна література, шістдесятники, правозахисники, дисиденти.

З початку 1960-х років інакомислення інтелігенції знайшло виразного втілення у самвидаві. В основі самвидаву як явища – не стільки ідея боротьби з існуючим режимом, скільки ігнорування його наказів, – модель поведінки вільної людини в невільному суспільстві.

В радянському офіціозі самвидав був синонімом ідейно шкідливої антирадянської літератури, яка засилалася з-за кордону або поширювалася за участі «ворожих» спецслужб з метою підриву радянського ладу.¹ Тому розповсюджувати самвидав було дуже небезпечно, за це могли виключити з комсомолу, вузу, звільнити з роботи, навіть посадити у тюрму, на відміну від Москви та Ленінграду, де в табори відправляли людей, котрі обвинувачувалися у відкритій антирадянській діяльності.

Високу оцінку самвидаву як механізму реалізації важливої політичної свободи – свободи слова надав відомий радянський історик Натан Ейдельман. Відзначаючи специфіку альтернативних публікацій радянських часів, він писав про те, що самвидав асоціюється з

¹ Александр Даниэль, “Самиздат: поиски определения”, *Карта*, вып. 5 (1994): 33-39, <http://hro.org/node/10741>.

усвідомленням законних прав громадян і являє собою форму свідомості громадянського суспільства.²

На сьогодні ґрунтовним вивченням цього історичного феномену, розповсюдженого в СРСР і країнах соціалістичного табору в 1960 – 1980-ті роки, займається спеціальна Міжнародна асоціація дослідників самвидаву (International Samizdat Research Association – ISRA), названа по аналогії з Міжнародною асоціацією дослідників самвидаву радіо «Вільна Європа» / «Свобода», яка була заснована у 1976 р. з метою заохочення зусиль з підготовки текстів і документів самвидаву. Серед організацій-засновників Міжнародної асоціації дослідників самвидаву українську сторону представляє Музей-архів українського самвидаву.³

Пальма першості у вивченні українського самвидаву належить зарубіжним дослідникам. За їхньою ініціативою були підготовлені та опубліковані збірники матеріалів, що

² Натан Эйдельман, “Время, сулившее столько надежд”, в *Другое искусство. Москва 1956–1976*, ред. Леонид Талочкин, Ирина Алпатова, т. 1, *К хронике художественной жизни* (Москва: Художественная галерея: Московская коллекция и СП Интербук, 1991), 7-12.

³ Ольга Заславская, Александр Даниэль и др., “Учредительная конференция международной Ассоциации исследователей Самиздата”, *Российские и славянские исследования*, вып. 2 (2007): 251-57.

стали документальною основою для серйозних науково-аналітичних досліджень.⁴ Однією з перших таких робіт стала книга англійського дослідника Джуліана Берча «Український націоналістичний рух у СРСР із 1956 року», написана переважно на матеріалах самвидаву.⁵ Праця містить аналіз соціальної бази, методів діяльності та програмних установок опозиції.

Аналіз опозиційного руху в Україні 1960 – 1970-х років у роботі американського дослідника Кеннета Фармера також здійснений на документах українського самвидаву і на

⁴ Іван Кошелівець (ред.), *Панорама найновішої літератури в УРСР*, (Нью-Йорк: Пролог, 1963 і Мюнхен: Сучасність, 1974); Іван Кошелівець (ред.), *Сучасна література в УРСР*, (Нью-Йорк: Пролог, 1964); Богдан Кравців (ред.), *Шістдесят поетів шістдесятих років*, (Нью-Йорк: Пролог, 1967); *Українські юристи під судом КГБ: збірник документів*, Вступне слово Івана Майстренка (Мюнхен: Сучасність, 1968); *Українська інтелігенція під судом КГБ. Матеріали з процесів В. Чорновола, М. Масютки, М. Озерного та ін.*, (Мюнхен: Сучасність, 1970); *Широке море України: документи самвидаву з України*, (Париж–Балтимор: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, Перша Українська друкарня у Франції, 1972); *Ferment in the Ukraine: Documents by V. Chornovil, I. Kandyba, L. Lukyanenko, V. Moroz and others*, (New York: Monad Press, 1973); *Samizdat: Voices of the Soviet opposition*, (New York: Monad Press, 1974); Тарас Гунчак, Роман Сольчаник (ред.), *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали*, т. 3, (Мюнхен: Сучасність, 1983).

⁵ Julian Birch, *The Ukrainian Nationalist Movement in the USSR since 1956* (London: Ukrainian Informational Service, 1977).

матеріалах радянської преси.⁶ На відміну від українських істориків, К. Фармер мав доступ до матеріалів «Червоного архіву» дослідницького відділу радіо «Вільна Європа» / «Свобода» в Мюнхені. Заслуговує на увагу здійснений автором аналіз демографічного та професійного складу учасників української опозиції, її ідеологічних цінностей. Інший американський вчений Ярослав Білоцеркович у роботі «Дисидентство радянської України: дослідження політичного відчуження» також зосередився на ціннісному конфлікті влади й інакомислячих, склав їх соціодемографічні характеристики, класифікував типи та прояви інакодумства з 1963 по 1981 р.⁷

Ярослав Білінський у своїх наукових працях приділив особливу увагу ролі України – другої радянської республіки так само, як і радянській національній політиці.⁸ Окремий розділ його праці про політичних дисидентів у СРСР присвячений Україні.

⁶ Kennet Farmer, *Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy* (The Hague-Boston; London: Martinus Nijhoff Publishers, 1980).

⁷ Jaroslav Bilocerkowycz, *Soviet Ukrainian Dissent: a Case Study in Political Alienation* (Boulder, CO: Westview Press, 1988).

⁸ Yaroslav Bilinsky, *The second Soviet republic. The Ukraine after World War II*, (New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1964); Yaroslav Bilinsky, "Russian dissidents and their attitudes toward the non-Russian Nations," *Nationalities Papers*, no. 11 (September 1983): 190-204.

Значний внесок у вивчення українського опозиційного руху здійснили постійні автори щомісячника української еміграції «Сучасність» Анатоль Камінський, Мирослав Прокоп, Іван Лисяк-Рудницький. У монографії М. Прокопа український рух досліджується як боротьба в рамках існуючого суспільно-політичного ладу та комуністичного світогляду.⁹ І. Лисяк-Рудницький, аналізуючи ідеї дисидентів, співвідносить їх зі старими напрямками української суспільно-політичної думки і прив'язує до традиції націонал-комунізму.¹⁰

Українські академічні дослідники-інтелігентознавці Георгій Касьянов і Юрій Курносів фактично заклали фундамент для подальшого дослідження проблем історії руху опору в Україні 1960 – 1980-х років. Їхні праці відрізняються переконливою аргументацією зроблених висновків та інформативною насиченістю фактологічними даними щодо національно-культурного відродження в Україні 1960-х років, його придушення, діяльності опозиції. Дані отримані з різних джерел, у тому числі архівних і чи не вперше, – документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (колишнього партійного архіву при

⁹ Мирослав Прокоп, *Напередодні незалежної України*, (Нью-Йорк – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1993).

¹⁰ Іван Лисяк-Рудницький, *Нариси з історії нової України*, (Львів: Меморіал, 1991), 79-98; Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, 2 т., (Київ: Основи, 1994), 2: 83-90, 348-484.

Центральному Комітеті Комуністичної партії України (ЦК КПУ).¹¹ Дослідники визнали за самвидавом форму існування інтелектуальної опозиції.

Для з'ясування особливостей створення та функціонування самвидаву в контексті українського національно-культурного життя інформаційну цінність представляють також роботи Олега Бажана і Юрія Данилюка¹², Анатолія Русначенка.¹³ Та найбільш інформативно насичена праця з даної теми – книга директора Музею-архіву українського самвидаву Олесь Обертас, в якій на широкій джерельній базі показані умови формування та розвитку альтернативної думки в УРСР 1960-х – початку 1970-х років, визначені особливості її проблематики.¹⁴

¹¹ Георгій Касьянов, *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років*, (Київ: Либідь, 1995); Юрій Курносів, *Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. XX ст.)*, (Київ: Інститут історії України НАН України, 1994).

¹² Олег Бажан, Юрій Данилюк, *Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х–1980-ті роки)*, (Київ: Рідний край, 2000).

¹³ Анатолій Русначенко, *Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950–початок 1990-х рр.*, (Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 1998).

¹⁴ Олесь Обертас, *Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років)*, (Київ: Смолоскип, 2010).

Незважаючи на солідні напрацювання у дослідженні українського самвидаву, тема досі залишається недостатньо вивченою в силу її багатогранності. Вельми актуальним вбачається дослідження соціальних, політичних і культурологічних аспектів самвидаву. Окрім того, досі залишається на часі відкриття нових імен авторів і поширювачів самвидаву, приречених на переслідування радянською владою. Увагу авторки цієї статті зосереджено на аналізі самвидаву як своєрідної форми самооборони української нації у протистоянні українських інтелектуалів і радянської влади в 1960 – 1980-ті роки.

За українською традицією, виникнення самвидаву як форми вільної позацензурної літератури («захальна література») сягає часів Тараса Шевченка (перша половина XIX ст.). Появу терміна «самвидав» прийнято пов'язувати з забороненою цензурою віршованою поемою «Ave Марія» Івана Багряного, який в 1929 р. видав її за свої гроші, зазначивши на книзі абстрактне, неіснуюче видавництво «САМ».¹⁵

В 1960-ті роки український самвидав був пов'язаний з національно-культурним інтелектуальним рухом шістдесятників. Як субкультура української радянської інтелігенції, шістдесятники представляли її молоду генерацію, що увійшла в культуру і політику України у

¹⁵ *Рух опору в Україні 1960 – 1990. Енциклопедичний довідник*, ред. О. Зінкевич (Київ: Смолоскип, 2010), 20.

другій половині 1950-х років, та найповніше творчо виявила себе на початку та в середині 1960-х років. Основу руху українських шістдесятників (це явище було притаманне не тільки українській культурі) склала творча діяльність поетів Василя Симоненка, Миколи Вінграновського, Івана Драча, Ліни Костенко, Ігоря Калинця, Василя Стуса, письменників Євгена Сверстюка, Валерія Шевчука, літературних критиків Івана Дзюби, Івана Світличного, художників Алли Горської, Опанаса Заливахи, Віктора Зарецького, Веніаміна Кушніра, режисера Леся Танюка, кінематографістів Юрія Ілленка, Григорія Осики, Сергія Параджанова та інших талановитих особистостей, які вирізнялися високим рівнем культури та національної свідомості.

Парадоксальний факт, на який вже звертали увагу дослідники: генерація шістдесятників мала ідеологічну спадкоємність зі знищеним першим українським ренесансним поколінням 1920 – 1930-х років («розстріляне відродження» – за точним визначенням вцілілого їхнього представника, літературознавця Юрія Лавріненка). Усвідомленню шістдесятниками свого національного ґрунту та відкриттю колосальної «атлантиди» української духовної культури 1920-х років, як і загалом їхній появі в українській історії, передували зміни у суспільно-політичному житті, пов'язані з лібералізацією національно-культурного життя, припиненням масових репресій та реабілітацією значної

кількості освічених і висококультурних представників репресованої інтелектуальної еліти. Реабілітація супроводжувалася публікацією наприкінці 1950-х років довгий час заборонених творів, визнаних найкращими, Миколи Куліша, Василя Еллана-Блакитного, Григорія Епіка, Мирослава Ірчана, Івана Микитенка, Миколи Зерова, Марка Вороного, Олександра Олеся та інших репресованих за сталінського режиму українських літераторів. Ознайомлення з до того невідомими кращими творами української літературної спадщини суттєво вплинуло на еволюцію поглядів шістдесятників, які відкрили для себе цілий пласт національної культури високої якості, на усвідомлення ними української окремішності, своєї приналежності до української культури, непоправність втрат для якої була очевидна.

Переосмисленню домінуючих культурних і смислових стандартів, формуванню гуманістичного світогляду сприяло ознайомлення з духовними цінностями західної цивілізації, коли на рубежі 1950 – 1960-х років дещо відкрилась «залізна завіса», якою була відгороджена від зовнішнього світу підконтрольна СРСР Східна Європа.¹⁶ Під гаслом розширення культурного горизонту радянської людини в Україні через перекладну літературу

¹⁶ Віктор Даниленко, “Наростання опору денаціоналізації,” в *Україна і Росія в історичній ретроспективі*, 3 т., ред. В. Смолій (Київ: Наукова думка, 2004), 2: 498-99, http://histans.com/LiberUA/Book/UaRu/2/3_6.pdf

поширювалися твори відомих світових письменників А. де Сент-Екзюпері, Е. Хемінгуея, Ф. Кафки, Е. М. Ремарка, А. Камю, У. Фолкнера, а з ними відбувалися повернення до загальносвітової культури, поява несподіваних для радянських моральних устоїв культу свободи, індивідуалізму, етичного гуманізму, універсалістських, глобальних космополітичних ідеалів, притаманних і високохудожнім творам української літературно-мистецької інтелігенції 1920-х років.

На початку 1960-х років самвидавом розповсюджувалися художні твори, поезія, щоденники, літературно-критичні статті, усні виступи з вечорів шістдесятників, записані на папері слухачами, епістолярії, але домінували вірші заборонених, забутих, репресованих українських і російських поетів: Анни Ахматової, Льва Гумільова, Осипа Мандельштама, Бориса Пастернака, Марини Цвєтаєвої, а також поетів-сучасників: Осипа Бродського, Наума Коржавіна, нова, оригінальна українська поезія Ліни Костенко, Івана Драча, Миколи Вінграновського, Василя Симоненка, інших поетів. У машинописних копіях циркулювала перекладена література: «По кому дзвонить дзвін» Е. Хемінгуея, «Лист до заручника», «Планета людей», «Маленький принц» А. де Сент-Екзюпері, «Тьма опівдні» А. Кестлера,

«1984» Д. Оруела, Нобелівська лекція А. Камю.¹⁷ Опублікована на Заході політична література, – «Новий клас» М. Джиласа, «Раковий корпус», «Архіпелаг ГУЛАГ» О. Солженіцина, «Технологія влади» А. Авторханова, так само, як і «Доктор Живаго» Б. Пастернака, у самвидаві розповсюджувалася, переважно, у фотокопіях.¹⁸

Описання тих заборонених книг містять матеріали кримінальних справ обвинувачених у виготовленні, зберіганні та розповсюдженні самвидавної літератури, які зберігаються в архівних структурах колишнього Комітету державної безпеки (КДБ). Ось, наприклад, один з таких описів книги «ідейно-ворожого антирадянського змісту», написаної колишнім радянським політв'язнем за оповіданнями та листами 227-ми в'язнів і власними спогадами автора: «Книга О. Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ / 1918 – 1956 рр. Досвід художнього дослідження /» I – II частини, на російській мові, видавництво: Імка-прес, Париж. Книга виготовлена кустарним способом, в твердій картонній палітурці, обтягнута зі зверхніх сторін

¹⁷ *Антология самиздата. Неподцензурная литература в СССР. 1950-е – 1980-е*, ред. В. Игрунов (Москва:

Международный институт гуманитарно-политических исследований, 2005),

<http://library.khpg.org/files/docs/1320039454.pdf>

¹⁸ Александр Даниэль, «Самиздат: поиски определения», 37.

тканиною коричневого коліру. Розмір книги – 18 см х 12,5 см х 7,5 см. У картонній оправі скріплені 150 листів нелінійного білого паперу розміром 18 см х 12,5 см. На кожному зі вказаних листків білого паперу з 2-х сторін наклеєні 4 фотокопії сторінок типографського тексту книги «Архіпелаг ГУЛАГ». Розмір однієї фотокопії – 12 см х 8,5 см. Всього в книзі – 606 сторінок». ¹⁹ Цікаво, що при обшуках співробітники радянських спецслужб знаходили самвидавну літературу не тільки на столах і книжкових полицях, а й на кухнях серед посуду. ²⁰

Історик, дисидент і безпосередній свідок тих подій Валентин Мороз, коли говорить про рух шістдесятників, першого згадує Олександра Довженка, зауважуючи, що вперше цей український інтелігент зробив те, що ніхто не наважувався зробити: звернувся до офіційної формули розподілу радянського суспільства на робітників, селян і «прошарок» інтелігенції та вказав, що інтелігенція, духовна еліта в історії завжди відігравала роль не третього зайвого, і зводили її до ролі прошарку дуже дивно. Звичайно, це було викладено езоповою мовою, щоб

¹⁹ Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області (далі – Архів УСБУ ОО), *спр. 16260-п, т. 2, арк. 165.*

²⁰ Архів УСБУ ОО, *спр. 16260-п, т. 2, арк. 70.*

не бути відразу заарештованим, з тої нової мови, як пише В. Мороз, і «почалися шістдесятники», і це було вільнодумство.²¹

Український радянський письменник, кінорежисер, класик світового кінематографу О. Довженко ініціював вільний творчий пошук у літературі та мистецтві. У викладеній езоповою мовою статті «Мистецтво живопису і сучасність», яку надрукувала у червні 1955 р. московська «Литературная газета», він закликав «розширювати творчі межі соціалістичного реалізму».²²

В. Мороз згадував, що «мова перших поетичних і публіцистичних виступів – це була мова Маркса і Леніна. Але найголовніше, що це було пробудження національної стихії», синтезованої на естетичних засадах національних святинь – рідної мови, історії, культури, занедбаних сфер національного життя».²³

²¹ Валентин Мороз, *Лекції з історії України*, (Торонто: Anabasis magazine, 1982), 12, <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2339/file.pdf>.

²² Володимир Баран, Віктор Даниленко, *Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.)*, (Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999), 115, http://shron.chtyvo.org.ua/Baran_Volodymyr/Ukraina_v_umovakh_systemnoi_kryzy_1948-1980.pdf

²³ Валентин Мороз, *Лекції з історії України*, 1982), 18.

В умовах несвободи, духовної єдності натовпу відверто політичного значення набула гостра і смілива поезія Василя Симоненка, яка обстоювала абсолютну цінність людського «Я». Недарма «наприкінці життя довкола Симоненка витворилася аура дисидента».²⁴

Після раптової смерті В. Симоненка 13 грудня 1963 р., яку спричинило його побиття співробітниками міліції, самвидавком розповсюджувалися його публіцистичні твори, політичні трактати, збірка поезій «Берег чекань», що була підготовлена до друку 1963 року, але так і не вийшла в СРСР, її видав у Нью-Йорку в 1965 р. літературний критик Іван Кошелівець. Також за кордоном був опублікований «гострий» щоденник В. Симоненка, його разом з позацензурними віршами передав нелегальним шляхом для публікації в мюнхенському журналі «Сучасність» Іван Світличний, передача щоденника була приводом для його арешту.²⁵

²⁴ Богуміла Бердиховська, Ольга Гнатюк, *Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами*, (Київ: Дух і літера, 2004), 204, http://shron.chtyvo.org.ua/Bogumila_Berdychowska/Bunt_pokolinnia.pdf

²⁵ Сергій Білокінь, «Клуб творчої молоді “Сучасник” очима влади,» в *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*, вип. 16, ред. В. Даниленко (Київ: Інститут історії України НАН України, 2011), 41, http://histans.com/JournALL/xxx/xxx_2011_16/4.pdf

Пояснюючи незвичайну популярність поезії В. Симоненка серед тодішньої української молоді, І. Дзюба зауважив, що він чи не перший так одверто й сильно сказав про те, що ображало його здорове національне почуття, про тривоги та надії своїх молодих сучасників – болі за Україну, її історичні кривди в минулому, спотворення національної політики за часів Сталіна і пізніше, забуття багатьох сторінок минувшини, втрату національного самоусвідомлення та поваги до самих себе. Самоствердження «Я» у В. Симоненка пов'язане із самоствердженням народу, шукання шляхів до моральної істини – з шуканням істини національного буття в людстві, в соціалістичній сім'ї народів, – це пряме, хоч може й трохи несподіваним чином, продовження традиції молоді української радянської літератури 1920-х років, що була обірвана в 1930-ті.²⁶

Твори Симоненка не друкувалися протягом п'ятнадцяти років. Тільки у 1995 р. йому посмертно було присуджено Державну премію України імені Т. Шевченка.

Коли далеко не все можна було висловити у відкритому підцензурному друкові, доводилося лавірувати, вуалювати думку, зважати на численні табу. Самвидавні автори використовували різні художні прийоми, метафори-афоризми, алюзії, особливо історичні,

²⁶ Іван Дзюба, *З криниці літ. Літературні портрети*, 3 т. (Київ, Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2007), 3: 526.

демонструючи дивовижну здатність виводити загальні ідеї з хаосу житейської конкретики і вводити певні явища у велику історичну перспективу. Виняткове вміння в обіграванні мовних кодів доби, «вивертанні» стереотипів компартійної фразеології, у використанні особливої мови як сатиричної, гострої реакції на суспільно-політичну атмосферу, – це вміння сповна проявилось у поета Миколи Холодного. Звідти й надзвичайна популярність його поезії у самвидаві, що «наздоганяла» тодішню популярність Василя Симоненка».²⁷

Гостро політична, смілива громадянська лірика М. Холодного завоювала популярність у студентів Київського університету, де він навчався на філологічному факультеті, але далі самвидаву не йшла. Вже перша збірка М. Холодного «Червоний сон», що мала позитивну рецензію І. Дзюби, у грудні 1962 р. була знята з плану Державного літературного видавництва.

Книги М. Холодного виходили у Польщі, Чехословаччині, Франції, Канаді, США. Особливо резонансною була поетична збірка «Крик з могили» (1969), за яку його арештували й обвинуватили у проведенні антирадянської агітації і пропаганди 20 лютого 1972 р.

²⁷ Там же, 704.

Опублікована в Римі книга М. Холодного «Про душу в пісні та про пісню в душі» (1979) була відзначена премією Ватикану та перевидана в США і Канаді в 1981 році.²⁸

В 1964 р. у самвидаві з'явилися праці з гострою критикою режиму, – «Українська освіта у шовіністичному зашморзі», «Стан і завдання українського визвольного руху», «Вивід прав України», «Україна і українська політика Москви», «З приводу процесу над Погружальським» та інші дослідження і статті, які суттєво впливали на формування інакомислення.²⁹

Анонімний памфлет «З приводу процесу над Погружальським» – один із найгостріших і найпопулярніших творів українського самвидаву, автором якого був Євген Сверстюк. У ньому викривалися факти, пов'язані зі знищенням унікального книгосховища україністики, влада обвинувачувалася в причетності до цієї духовної трагедії українського народу.

Автор указав на політичний характер злочину, спрямованого проти української культури, – саме такий характер, на його думку, носила пожежа в публічній бібліотеці Академії наук УРСР 24-26 травня 1964 року, яка була ліквідована тільки на третій день. Внаслідок пожежі найбільшої української бібліотеки вигорів весь український відділ, було

²⁸ Холодний Микола Костянтинович, в *Рух опору в Україні 1960 – 1990. Енциклопедичний довідник*, 692-93.

²⁹ Борис Захаров, *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)*, (Харків: Фоліо, 2003), 89,

знищено близько 600 тисяч томів: стародруки, рідкісні книжки, рукописи, архіви, частина з яких не була навіть описана і розібрана, спеціальні фонди україніки, які до 1932 року збиралися за вказівкою наркома освіти Миколи Скрипника, а після його усунення були «засекречені», картотеку, так що неможливо було відновити реєстр знищених книжок.³⁰

За 15 років після цієї трагічної події, про яку умовчала радянська преса, працівники бібліотеки згадували про участь у пожежі незнайомих осіб, але про це їм було заборонено говорити «кимось із «органів», про фосфорне отруєння 14-ти людей. Стало відомим про використання паліями калію, який загоряється від води.

Зарубіжна преса відкрито повідомляла про підступний підпал бібліотеки Академії наук УРСР, коментувала самвидавний документ з України про справу Погружальського, звертала увагу на інші факти невияснених пожеж у Видубицькому монастирі в Києві і у Великій синагозі Одеси, де також зберігалися численні унікальні стародруки України.³¹

Як пізніше стало відомо, за нез'ясованих обставин 26 листопада 1968 р. згорів найбільший у Радянському Союзі обмінно-резервний фонд Центральної наукової бібліотеки АН УРСР в Георгіївській церкві Видубицького монастиря. Були втрачені тисячі

³⁰ Євген Сверстюк, "З приводу процесу над Погружальським," *Сучасність*, вип. 2 (лютий 1965): 78-84.

³¹ Ростислав Хомяк, "Чужоземна преса про Україну", *Сучасність*, вип. 6 (червень 1969): 93-103.

дореволюційних видань, точна їхня кількість – невідома, адже книги були ще не обліковані, а зберігалися вони у цілковитому неладі.³²

Таким чином, Є. Сверстюк мав серйозні підстави для претензій властям. Широко розповсюджувалося самвидавом його прощальне слово на похоронах Алли Горської – легендарної української художниці, активної учасниці руху шістдесятників, факти свідчать про причетність представників владних кіл до її загибелі. Також популярними в самвидаві були твори Є. Сверстюка «Собор у риштованні», «Іван Котляревський сміється», «Остання сльоза», «На свято жінки», вони були інкриміновані як антирадянські. За антирадянську агітацію і пропаганду Є. Сверстюк був засуджений 24 квітня 1973 року на максимальний термін – 7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання. Його «Останнє слово» на суді поширювалося самвидавом.³³

Ідеєю про незламність, безперервність українського національного духу пройнятий твір Є. Сверстюка «Іван Котляревський сміється». Цікава думка, яка пролунала у творі і яку можна пов'язати з популярною самвидавною працею І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи

³² Сергій Білокінь, «Пожежі Київської публічної бібліотеки АН УРСР 1964 та 1968 років», *Пам'ятки України*, вип. 3-4 (1998): 145-48, <http://www.s-bilokin.name/Bio/Memoirs/LibraryFire.html#Ref1>

³³ Сверстюк Євген Олександрович, в *Рух опору в Україні 1960 – 1990. Енциклопедичний довідник*, 559-62.

русифікація?» – про подвійність свідомості діячів українського відродження, зверхньо цілком лояльних, політично зорієнтованих на Москву, зате з органічною, суто українською глибинно-підсвідомою позицією. Зокрема, така подвійність, як пише Є. Сверстюк, – характерна для «Історії Русів», – джерела, з якого живилось українське культурне відродження.³⁴

Деяка двоїстість притаманна і праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965). З одного боку, – сила, сміливість автора в аналізі замовчуваних причин і джерел національної кризи, тривога за долю української культури і української національності, а з іншого боку, – ідеалізація марксизму, віра в радянські ілюзії і неможливість відчутти справжню природу комуністичної дійсності. Завдяки такій суцільній, наївній вірі й ідеалізації чесної марксистської влади, притаманній, а тому зрозумілій, радянській інтелігенції, памфлет І. Дзюби здобув широку популярність у читачів самвидаву, а його чесна гостра критика великодержавної національної політики влаштувала поодиноких непримиренних політичних опонентів радянської влади.

³⁴ Євген Сверстюк, «Іван Котляревський сміється,» в *Широке море України: документи самвидаву з України*, (Париж – Балтимор: ПУДФ; Смолоскип, 1972), 345-76, <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/1851-shiroke-more-ukrayini-dokumenti-samvidavu-z-ukrayini>.

Його глибокий науковий аналіз радянської національної політики високо оцінили провідні вітчизняні та зарубіжні вчені (Джон Армстронг, Станіслав Кульчицький, Дж. Ньютон, Пітер А. Тома, Юрій Шаповал).³⁵

Саме завдяки цій праці відомий діаспорний учений І. Лисяк-Рудницький назвав І. Дзюбу «найвиразнішим речником українських дисидентів».³⁶ І недаремно, тому що ідеї І.Дзюби певним чином згуртували інакодумців, а його книга відіграла важливу роль у формуванні ідейних засад українського національного руху 1960-х – 1980-х років.

Перша і чи не головна заслуга І. Дзюби полягала в тому, що він назвав вголос замовчувані негативні явища в національній сфері, проаналізував їх причини, тверезо оцінив факти, що в принципі суперечило партійності науки, котра керувалася готовими висновками в дусі ідей марксизму-ленінізму. Зокрема, він піддав різкій критиці головний постулат радянської національної політики – про особливу роль великого російського народу в історичній долі всіх інших народів СРСР і колишньої Російської імперії. На звичному для всього радянського загалу ідеологічному світогляді, долучаючи поточні дані, партійні документи, широкий матеріал з літературної, філософської та історичної спадщини, автор

³⁵ Іван Дзюба, *Інтернаціоналізм чи русифікація?* (Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010), 5-30.

³⁶ Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, 2 т. (Київ: Основи, 1994), 2: 85.

майстерно спростував офіційно проголошений міф про «розквіт» української нації, викрив задекларовані настанови партії на боротьбу з «контрреволюційною» культурою (українська культура подавалася саме такою), боротьбу проти виявів всякого націоналізму як такі, що притаманні деспотичним режимам і не мають нічого спільного зі свободою національного вибору, свободою національного самопізнання, самоусвідомлення та саморозвитку.

По-друге, І. Дзюба надав поняттям «націоналізм», «національне почуття», «національна свідомість» реалістичного змісту, тим самим заклав теоретичну підйому для розробки проблеми. Між тим, як пише автор, тільки вживання цих «одіозних» у радянському розумінні понять означало б приналежність до «українських буржуазних націоналістів».³⁷

На противагу узвичаєному негативному радянському трактуванню термін «націоналізм» радянський автор використав у культурному, а не шовіністичному сенсі. Для нього, як він сам про це пише, «націоналізм не є ніяким злом; стає він злом аж тоді, коли «з елементарного почуття національної гідності», з турботи за долю своєї культури, мови, тощо

³⁷ Іван Дзюба, *Інтернаціоналізм чи русифікація?* 83-84.

перетворюється він у державнонаціональний шовінізм, от як, наприклад, російський шовінізм».³⁸

По-третє, так само, як і сучасні історики, І. Дзюба провів паралелі між імперською політикою в царській Росії та радянською внутрішньополітичною доктриною в національній сфері. Він говорить про аналогічний процес денаціоналізації українського народу і складові цього процесу: насильницьку русифікацію, стирання історичної пам'яті, нищення самобутньої культури українців, їх інтелектуальне знекровлення.

І. Дзюба звернув увагу на той тривожний факт, що українська нація позбавлена нормального природного приросту: в 1913 р. у Леніна згадується «37-мільйонний український народ», «ті самі 37 мільйонів з чимось дає і перепис 1959 року».³⁹ Посилаючись на дані вчених, І. Дзюба зауважив, що навіть при мінімальному природному зрості загальна кількість населення України, вираховуючи втрати воєн, мала б збільшитися на 10-20 мільйонів, адже загальна кількість населення у межах СРСР зросла з 159 мільйонів у 1913 році до 209

³⁸ Денис Квітковський, *Боротьба за українську ідею. Збірник публіцистичних творів*, (Детройт-Нью-Йорк-Торонто: Науково-дослідний ін-т ім. О. Ольжича. Дослідна фундація ім. О. Ольжича у ЗСА, 1993), 566.

³⁹ Іван Дзюба, *Інтернаціоналізм чи русифікація?* 52.

мільйонів у 1959 році, і при цьому кількість росіян, незважаючи на втрати воєн, зросла вдвічі – з 60-70 мільйонів у 1913 р. до 114,1 мільйона у 1959 р.⁴⁰

8 грудня 1965 року І. Дзюба надіслав листа з протестом проти арештів серед інтелігенції і машинопис праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» в ЦК КПУ, адресувавши його першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту і голові Ради Міністрів УРСР В. Щербицькому. Окремі примірники були відправлені до ЦК КПРС у Москву, а також головному редакторові журналу «Новый мир» О. Твардовському (це видання на той час було оплотом радянської ліберальної інтелігенції).⁴¹ Через викладача Пряшівського університету Юрія Бачу праця потрапила до Чехословаччини, а потім вийшла друком у ФРН у 1968 р. і перекладалася англійською, італійською, китайською, російською, французькою і в'єтнамською мовами.⁴²

Широкий розголос, який викликала праця І. Дзюби, спричинив пряму владну атаку на нього. У документах КДБ зазначалося, що трактат є «злісним пасквілем на національну

⁴⁰ Там же. Посилання на джерело: Всеволод Наулко, *Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картографічне дослідження*, (Київ: Наукова думка, 1965), 246.

⁴¹ Юрій Шаповал, "Справа Івана Дзюби", *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, вип. 1 (2011), 262, <http://library.khpg.org/files/docs/1490592457.pdf>.

⁴² Бровко Іван Бенедиктович, в *Рух опору в Україні 1960 – 1990. Енциклопедичний довідник*, 90.

політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР», «має відкриту ворожу спрямованість».⁴³ Відповідно, ті, хто зберігали та розповсюджували трактат, зазнавали постійних утисків від КДБ. Серед них був і правозахисник, політв'язень Олесь Бердник, який у 1965 р. отримав трактат від Дзюби і зберігав до квітня 1972 р. до вилучення КДБ.

Намагання влади дискредитувати ім'я І. Дзюби виявилось у появі у вересні 1966 р. в журналі «Перець» фейлетону В. Осадчого (псевдо невідомої особи) «Про містера Стецька та великомученицьке жабеня». В фейлетоні, який за стилем нагадував сатиричні оповідання 1930-х років про «ворогів народу», було здійснено спробу очорнити І. Дзюбу натяками на його ідейний зв'язок із «буржуазними націоналістами» за кордоном.⁴⁴ Була опублікована підготовлена Товариством культурних зв'язків з українцями невелика книжка Богдана Стенчука «Що і як обстоює І. Дзюба. (Ще раз про книгу «Інтернаціоналізм чи русифікація?»). У книжці неіснуючий автор намагався спростувати та заперечити написане І. Дзюбою, він сам

⁴³ Архів УСБУ ОО, *спр. 16260-п, т. 4., арк. 8.*

⁴⁴ В'ячеслав Чорновіл, «Кампанія проти критика Івана Дзюби», *Український вісник*, вип. 1-2 (1971): 16,

характеризувався як «націонал-егоїст», «політичний провокатор», «фальсифікатор, подібний буржуазним ідеологам».⁴⁵

Восени того ж року Київське відділення Спілки письменників України (СПУ) після попередніх «розмов» з І. Дзюбою, які не дали результатів, виключило його зі своїх лав. Керівництво СПУ це рішення не затвердило, але запропонувало І. Дзюбі написати заяву про відмежування від зарубіжних видавців і від «націоналістичних елементів». 26 грудня І. Дзюба написав відповідну заяву до президії СПУ і 6 січня 1970 р. вона була надрукована в «Літературній Україні». Однак і після примушеного «розкаяння» І. Дзюба виступав на підтримку заарештованої інтелігенції.

18 квітня 1972 р. І. Дзюба був заарештований та звинувачений за ст. 62 ч. 1 КК УРСР (антирадянська агітація і пропаганда), а 16 березня 1973 року засуджений до п'яти років позбавлення волі у виправно-трудої колонії з відрахуванням 300 карбованців судових витрат. Після «обробки» під час слідства І. Дзюба схилився до концепції догматичного марксизму-ленінізму. Написана ним праця «Грані кристала», яку видали англійською,

⁴⁵ Богдан Стенчук, *Що і як обстоює І. Дзюба (Ще раз про книгу «Інтернаціоналізм чи русифікація?»)*, (Київ: Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном, 1969), 196.

українською і російською мовами і широко розповсюдили за кордоном, засвідчила його відмову від колишньої власної позиції. У жовтні того ж року після звернення до Президії Верховної Ради УРСР І. Дзюбу було звільнено по припиненій слідчій справі, а в 1980 р. поновлено в СПУ.⁴⁶

В обороні памфлету І. Дзюби виступив у березні 1970 р. львівський журналіст В'ячеслав Чорновіл із полемічною статтею «Що і як обстоює Б. Стенчук (66 запитань і зауваг «інтернаціоналістові»)», де викривалися негідні методи ідеологічної роботи КПРС і КДБ. Автор статті засудив заяву І. Дзюби про його розкаяння, назвав її «хибним кроком», який, однак, стоїть окремо у всій творчості та діяльності І. Дзюби.

Стаття була опублікована у самвидавному журналі «Український вісник» («захальний журнал з України» за визначенням його видавців). Випуск цього машинописного журналу, який став періодичним виданням українського самвидаву, розпочав у січні 1970 р. той же В. Чорновіл. Це був доволі великий журнал від 100 до 200 сторінок машинопису. У ньому подавалася самі кращі твори українського самвидаву, була й поточна інформація про нерозголошені в офіційних ЗМІ судових репресіях, про становище

⁴⁶ Дзюба Іван Михайлович, в *Рух опору в Україні 1960 – 1990. Енциклопедичний довідник*, 203-208.

політв'язнів. Розповсюджували журнал у фотокопіях. Цікаво, що видавці «Українського вісника» не вважали журнал антирадянським та антикомуністичним, як характеризувався він в органах держбезпеки, а визначали цілком легальним і конституційним, тобто не відкидали в цілому комуністичну ідеологію як таку.⁴⁷

Документальна збірка В. Чорновола «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)» про репресованих шістдесятників, укладена у квітні 1967 р., мала не менший резонанс, ніж памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Автор виступив на захист заарештованих у 1965 і засуджених у 1966 р. двадцяти українських інтелігентів-інакодумців. Представлені у збірці матеріали – біографії інакодумців, зразки творів, за які вони були засуджені і які, по суті, не містили в собі нічого політичного, антирадянського, свідчать, що влада неправомірно і несправедливо переслідувала письменників і педагогів, вчених і митців, порушуючи права людини і власну Конституцію.⁴⁸

⁴⁷ В'ячеслав Чорновіл, "Завдання "Українського вісника", *Український вісник*, вип. 1-2 (1971): 11-12, <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/688/file.pdf>.

⁴⁸ В'ячеслав Чорновіл, *Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»)*, (Париж: Перша українська друкарня у Франції, 1967), <http://diasporiana.org.ua/politologiya/170-chornovil-v-liho-z-rozumu-portreti-dvadtsyati-zlochintsiv/>

Книга В. Чорновола зробила відомими в світі багатьох українських інтелігентів-політв'язнів і була високо оцінена передовою світовою громадськістю. За цю книгу та за іншу працю «Правосуддя чи рецидиви терору?», також написану В. Чорноволом на захист української інтелігенції, в 1968 році йому було присуджено міжнародну журналістську премію (Великобританія). І за ці книги 15 листопада 1967 року він був засуджений на 3 роки ув'язнення в таборі суворого режиму.⁴⁹

Поширений у самвидаві анонімний документ «Стан і завдання українського визвольного руху (неповні тези для обговорення)», відомий також під назвами «Про сучасне і майбутнє України (основні тези для обговорення)», «Думки комуніста про сучасне і майбутнє українського народу», – один з перших політичних документів самвидаву. Автор статті – науковий працівник Інституту філософії АН УРСР Євген Пронюк, відкрито заявив, що «СРСР став державою авторитарної олігархії (всевладних чиновників)», а програма КПРС – «найбільш концентрованим виразом ортодоксальної демагогії»; «радянська держава стала гальмом для дальшого розвитку економіки і духовних цінностей народів СРСР». Відтак, завданням даного етапу визвольного руху є демократично-революційна боротьба з ідейною

⁴⁹ Чорновіл В'ячеслав Максимович, в *Рух опору в Україні 1960 – 1990. Енциклопедичний довідник*, 706-10.

легальною та нелегальною агітацією і пропагандою, з організацією легальних і нелегальних заходів (створення товариств, проведення демонстрацій, зборів), з кропіткою культурно-просвітницькою роботою.⁵⁰

Документ розповсюджувався у вузькому колі шістдесятників, щоб не викликати репресивних дій з боку КДБ. Його привіз до Львова в 1964 р. В. Чорновіл і його обговорювали М. Горинь, Б. Горинь, І. Гель, Т. Старак, колишній політв'язень Батулин. У серпні 1965 р. текст тез виявили працівники КДБ під час арешту І. Геля.⁵¹

Інший політичний документ самвидаву, який вирізнявся не меншою викривальною силою – стаття «Класова та національна боротьба на сучасному етапі розвитку людства» учителя, художника-поліграфіста, радянського політв'язня Михайла Масютка. Автор заявив, що теорія побудови комунізму, яку нібито мав здійснити звільнений від експлуатації і наділений необмеженою владою пролетаріат, – це міф. В реальності замість суспільної власності на виробництво марксистська теорія призвела до державної власності, «замість

⁵⁰ Георгій Касьянов, *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років*, 90-91. Посилання на джерело: Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 24, спр. 6160, арк. 26-27, <http://histans.com/LiberUA/5-325-00704-1/5-325-00704-1.pdf>

⁵¹ Богуміла Бердиховська, Ольга Гнатюк, *Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами*, 206-7.

усунення експлуатації робітника підприємцем» – «до державно-партійної експлуатації всіх класів, нічим не обмеженої і ніким не контрольованої». ⁵²

У наступній радикальній статті «Сучасний імперіалізм» М. Масютко говорить про існування російської комуністичної імперії з імперіалістичним, шовіністичним урядом.⁵³

Показовими для антирежимної динаміки в Україні є документи тайно засуджених у Львові в 1961 р. українських активістів, переважно юристів.⁵⁴ Про «справу юристів» в Україні дізналися з самвидавних листів політв'язнів Івана Кандиби, Левка Лук'яненка, Степана Віруна, які проходили по цій справі.

Зокрема, з листа-скарги І. Кандиби першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту можна дізнатися, що семеро мешканців Львівської області (Л. Лук'яненко, І. Кандиба, С. Вірун, О. Лібович, В. Луцьків, Й. Боровницький, І. Кіпищ) обвинувачувалися у зраді батьківщини та створенні підпільної Української робітничо-селянської спілки (УРСС), що ставила за мету, як

⁵² Георгій Касьянов, *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років*, 91-92. Посилання на джерело: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 6160, арк. 27-28.

⁵³ Там же, 92-93.

⁵⁴ *Українські юристи під судом КГБ: збірник документів*, Вступне слово Івана Майстренка (Мюнхен: Сучасність, 1968), 108.

було сказано у вироку суду, відірвання Української РСР від СРСР і створення самостійної України. При обранні мір покарання було враховано всю суворість обвинувачення: автора проекту програми УРСС, юриста, штатного пропагандиста райкому КПУ Л. Лук'яненка спочатку приговорили до розстрілу, який замінили 15-річним строком ув'язнення.⁵⁵

З листа-скарги політв'язня Л. Лук'яненка Генеральному прокуророві СРСР Р. Руденкові також виходить, що ініціатори створення УРСС не мали намір відкрито боротися проти радянської влади. В цьому питанні їхня програма зводилася до пропонування ряду організаційних змін, котрі, на їхній погляд, повинні були привести до активізації та посилення впливу Рад депутатів трудящих. Зокрема, говорилося про боротьбу з бюрократизмом та обмеженням демократичних свобод населення.⁵⁶

Широко відомими нині є колективні протестні звернення «Лист 139-ти» та «Лист творчої молоді Дніпропетровська», які розповсюджувалися самвидавом. Українська громадськість, переважно представники наукової і творчої інтелігенції, занепокоєні можливою реставрацією сталінізму, цілком у лояльній формі виступили проти переслідувань радянських громадян. У першому випадку широка правозахисна кампанія проводилася в

⁵⁵ Там же, 31-33.

⁵⁶ Там же, 65.

квітні 1968 р. на підтримку московських авторів і поширювачів самвидаву Юрія Галанскова, Олександра Гінсбурга, Олексія Добровольського і Віри Лашкової, колективне протестне звернення було адресоване Генеральному секретареві ЦК КПРС Л. Брежнєву, Голові Ради Міністрів СРСР О. Косигіну та Голові Президії Верховної Ради СРСР М. Підгорному.⁵⁷ Ініціаторами написання листа та збору підписів були завідувач лабораторією Інституту кібернетики АН УРСР Віктор Боднарчук, доцент Київського державного університету ім. Т. Шевченка Михайло Білецький, старший науковий співробітник Інституту ядерних досліджень АН УРСР Юрій Цехмістренко та його дружина, молодший науковий співробітник Інституту напівпровідників АН УРСР Ірина Заславська, літературні критики І. Світличний та І. Дзюба.⁵⁸

Реакція влади була несподівано жорсткою – багатьох підписантів було виключено з партії, комсомолу, звільнено з роботи, взято під постійний нагляд КДБ. Різних форм

⁵⁷ “Протест проти репресій в 1965 – 1966,” в *Тисяча років української суспільно-політичної думки*, ред. Т. Гунчак, Р. Сольчаник, 9 т. (Київ: Дніпро, 2001), 8: 226-29.

⁵⁸ Олег Бажан, Юрій Данилюк, *Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х–1980-ті роки)*, 222. Посилання на джерело: Державний архів СБУ, *спр. 58109-ПФ, т. 3, арк. 151-153, 166-168; спр. 69260-ФП, т. 6, арк. 31, 219, <http://histans.com/LiberUA/966-02-1531-2/966-02-1531-2.pdf>*

переслідувань зазнали члени-кореспонденти АН України А. Скороход, Ю. Березанський, М. Білецький, професор Г. Дворко, літературознавець М. Коцюбинська, палеонтолог Г. Бачинський, фізик І. Заславська, спеціаліст з кібернетики В. Бондарчук, математик Л. Плющ, член Спілки композиторів УРСР Л. Яценко, філолог З. Франко та інші особи. Для багатьох підписантів це стало справжнім потрясінням, породило зневіру в моральне обличчя радянської влади. Але широкі громадські протести загальмували арешти української інтелігенції.

Серед інших підписантів «Листа 139-ти» було звільнено з посади старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР Михайла Брайчевського, – відомого дослідника української минувшини, автора статей у багатьох енциклопедичних виданнях.

Підставою для звільнення М. Брайчевського послужила його історична розвідка «Приєднання чи возз'єднання? (критичні зауваги з приводу однієї концепції)», яку він представив у 1966 р. до видавництва Інституту історії і яка не була опублікована в Україні, поширювалася самвидавом, дісталася за кордон і там вийшла в 1972 р. В цій «націоналістичній», за визначенням офіційної цензури, праці М. Брайчевський розкритикував з марксистського погляду як науково необґрунтовану великодержавну тезу російської та радянської історіографії, згідно з якою Україну було возз'єднано з Росією після укладання в

1654 р. Переяславської угоди, та пов'язану з нею теорію про месіанську роль Росії. Визнаний історик довів, що Україна і Росія формувалися окремо, незалежно одна від одної і в різних історичних умовах.⁵⁹

Інший колективний протестний документ, який набув широкого обігу в самвидаві і був надрукований за кордоном, – «Лист творчої молоді Дніпропетровська», написаний в 1968 р. на захист ідей роману Олеся Гончара «Собор» (ідей збереження духовних цінностей нації, національного надбання). Авторами листа були поет Іван Сокульський і журналіст Михайло Скорик, лист підписали близько 300 осіб і його було надіслано в 1968 р. голові Ради Міністрів УРСР В. Щербицькому, секретареві ЦК КПУ Ф. Овчаренку і секретареві СПУ Д. Павличку. У листі констатовалося, що обласна, а також всеукраїнська преса після розгрому роману «Собор» на партійних нарадах виступила з різкою його критикою, всіх, хто висловив незгоду з партійною лінією, суворо карали.⁶⁰

⁵⁹ Михайло Брайчевський, «Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції,» в *Широке море України: документи самвидаву з України*, (Париж – Балтимор: ПУДФ; Смолоскип, 1972), 241-310, <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/1851-shiroke-more-ukrayini-dokumenti-samvidavu-z-ukrayini>.

⁶⁰ Іван Сокульський, Михайло Скорик, *Молодь Дніпропетровська в боротьбі проти русифікації*, (Мюнхен: Сучасність, 1971), 43.

Вісім томів заведеної на І. Сокульського кримінальної справи, які зберігаються в Управлінні СБУ в Дніпропетровській області – наочне підтвердження його «ворожої» діяльності, що полягала у виготовленні, розмножуванні, зберіганні та розповсюдженні літератури антирадянського змісту. Він був засуджений на 4 роки і 6 місяців таборів суворого режиму. Разом із І. Сокульським був заарештований його товариш 22-річний поет Микола Кульчинський, якого засудили на 2 роки і 6 місяців таборів загального режиму.⁶¹

По тій же справі проходили: асистент Дніпропетровського металургійного інституту Віктор Савченко, його було умовно покарано на 2 роки з трирічним випробним терміном; старший лаборант Київського медінституту, лікар Микола Плахотнюк, який 23 березня 1963 року організував вечір у клубі медінституту за участю В. Симоненка та інших поетів-шістдесятників, там же 22 грудня організував вечір пам'яті В. Симоненка. В 1968 році після допиту в справі арешту І. Сокульського його було звільнено «за скороченням штатів», 12 січня 1972 р. заарештовано, а невдовзі направлено на примусове психіатричне лікування.⁶²

⁶¹ Архів УСБУ ОО, *спр. 16166-П, т. 3, арк. 15-17.*

⁶² Плахотнюк Микола Григорович, в *Рух опору в Україні 1960 – 1990. Енциклопедичний довідник*, 499-501.

Також був визнаний психічно хворим і відправлений на примусове лікування колишній викладач філософії вузів м. Одеси Василь Никифорович Харитонов, який був заарештований 11 січня 1973 р. за поширення нелегальної літератури. В. Харитонов був автором ряду антирадянських документів, котрі відрізнялися своєю радикальною спрямованістю. Зокрема, у «Проекті Конституції Російської Федеративної республіки» автор закликав до зміни існуючого ладу в СРСР, вимагав скасування політичних інститутів. В іншому документі він стверджував, що «царство терору, цензури, міщанства і недоумства править і володарює в Росії», що «завжди було погано на Русі, але так погано, жадливо, як зараз – ніколи».⁶³ Цікаво, що листи з подібним змістом В. Харитонов відправив поштою секретареві Приморського райкому партії м. Одеси, ректорові Київського торгівельно-економічного інституту, в редакцію газети «Правда» (головне компартійне видання) та інші державні та громадські організації.

Крім вказаних масштабних петиційних кампаній, серед інших колективних легальних звернень – петиція десяти жителів Києва до партійних і державних органів УРСР (25 лютого 1964 р.), «відкриті листи» в офіційні інстанції і звернення до радянської та світової

⁶³ Архів УСБУ ОО, *спр. 16166-П, т. 3, арк. 1-4.*

громадськості переслідуваних за оборону прав В. Чорновола, С. Караванського, М. Масютка, В. Стуса, А. Ковалю, Л. Лук'яненка, І. Кандиби, С. Віруна та інших осіб, які намагалися звернути увагу влади та громадськості до нагальних проблем українського суспільства, виступали проти репресій, порушення законів, прав людини, свободи слова, за вільний розвиток української мови та культури.

Незважаючи на переслідування свідомої української громадськості, протестні звернення залишалися однією з найбільш розповсюджених форм опору репресіям аж до кінця 1980-х років. Стихійний протестний рух набував резонансного впливу, незважаючи на намагання влади приховати його вияви, надати йому латентної форми.

В політичній публіцистиці самвидаву особливе місце займають праці дисидента Валентина Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії», «Хроніка опору», «Серед снігів», «Моїсей і Датан», які із-за своєї радикальності неоднозначно сприймалися більшістю представників інтелігенції. Його звернення до депутатів Верховної Ради УРСР від 15 квітня 1967 р., а по суті, антирадянська стаття «Репортаж із заповідника імені Берії» – це безжалісний і непримиренний погляд на радянську реальність очима в'язня, який ставився з презирством до панування грубої сили примусу, подвійної моралі, фальші як суспільної норми. Автор викриває стандартизацію та підконтрольність життя в СРСР – «імперії

гвинтиків» і виступає за розвиток соціалістичного суспільства, котре забезпечує «гармонійчне зрівноважування суспільних сил і чинників», реальну соціальну справедливість, свободу, гуманізм.⁶⁴

У статті «Хроніка опору», написаній в січні 1970 р., В. Мороз порушив проблеми збереження духовної спадщини, національної та культурної самобутності, традицій, навів відомі йому факти боротьби радянської влади з націоналізмом і націоналістами (термін «націоналіст» у його визначенні не носить шовіністичного характеру – «це кожен, кому не байдужа доля української культури»). В. Мороз пише про знищення церков – національних джерел духовності, творів всесвітньо відомих митців: монументального новаторського мистецтва М. Бойчука, абстрактного живопису О. Архіпенка, старої української графіки Ю. Нарбута, про підпали стародруків і рукописів у Києві, Львові, про розграбування українських музеїв (музею О. Довбуша у с. Космачі, Львівського музею українського мистецтва); про масове примусове переселення українців у Сибір. Автор статті говорить про необхідність опору подібним виявам нівелювання культури, відчуження від власних витоків, незважаючи

⁶⁴ Валентин Мороз, «Репортаж із заповідника імені Берії», *Сучасність*, вип. 3 (1987): 58-84; вип. 4 (1988): 78-86; вип. 5 (1989): 75-84; вип. 6 (1990): 77-82.

на залякування націоналізмом (про «захисний опір українців»); «інстинкт самозбереження», – за його словами, «головна підвалина опору, яким тримається і нація, і духовність».⁶⁵

Ідея боротьби з беззаконністю та денаціоналізацією України отримала подальший розвиток у полемічному есе В. Мороза «Серед снігів» (лютий, 1970 р.). Автор указує на потребу організаційного та духовного проводу, говорить, що українське відродження неможливе без трибунів – «одержимих», якими володіє віра у потребу боротьби і пожертви і які можуть бути прикладами для інших. За текстом, у сучасну епоху провідниками національної ідеї для українців стали шістдесятники. Вони привнесли в «заморожену» українську реальність іскру одержимості, їхні арешти не загальмували, а прискорили українське відродження.⁶⁶

Програму економічних, політичних і культурних реформ, орієнтовану на забезпечення реального суверенітету України, містив самвидавний «Відкритий лист до депутатів Рад

⁶⁵ Валентин Мороз, «Хроніка Опору», в *Широке море України: документи самвидаву з України*, 203-34, <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/1851-shiroke-more-ukrayini-dokumenti-samvidavu-z-ukrayini>.

⁶⁶ Валентин Мороз, *Серед снігів*, (Сідней: Комітет оборони і допомоги українським політичним в'язням, 1971), <http://diasporiana.org.ua/ideologiya/305-moroz-v-sered-snigiv/>

УРСР» громадянина СРСР, виборця Антона Ковалю, датований квітнем 1969 року. Під цим псевдонімом виступив науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР Василь Лісовий. Лист відредагували філософ Євген Пронюк і філолог Юрій Бадзьо.

В дусі ідей «демократичного соціалізму» наголошувалося на необхідності перетворити Ради на органи справжнього народного самоврядування через прийняття нової Конституції, її затвердження на референдумі, демократизацію виборів (висунення декількох кандидатур на одне місце, широке їх обговорення), забезпечення гласного депутатського контролю за розподілом суспільного продукту, створення інституту громадської думки з постійним друкованим органом, ліквідацію цензури, відміну «узаконених» пільг і привілеїв для партійно-державних чиновників. Особлива увага приділялася захисту економічних інтересів республіки через підпорядкування урядові УРСР усіх підприємств народного господарства України. У галузі культури мова йшла про потребу добиватися українізації освіти та діловодства, скасування дискримінації культурної спадщини українського народу, припинення переслідувань діячів української культури.⁶⁷

З кінця 1960-х років практично всі українські інакомислячі були або авторами, або розповсюджувачами самвидаву. Як згадував львів'янин Михайло Горинь, статті, вірші

⁶⁷ Антін Коваль, "Відкритий лист до депутатів Рад Української РСР", *Сучасність*, вип.10 (1969): 99-103.

друкували на машинці, робили фотокопії і поширювали серед знайомих. Ця видавнича діяльність була дуже об'ємною, займала багато часу і була пов'язана зі значними витратами на папір. У ній було задіяні чимало людей, які працювали у багатьох установах. Після перефотографування виданих за кордоном книжок, робили книжки з фотокопій, фотоплівки передавали іншим для виготовлення нових копій і подальшого поширення.⁶⁸

Налагоджена сітка самвидаву вже існувала як організована інфраструктура руху опору. Даний факт відзначив голова КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю. Андропов, який 21 грудня 1970 р. проінформував ЦК КПРС про те, що «... на базі виготовлення і розповсюдження літератури самвидаву здійснюється певна консолідація однодумців, наочно простежуються спроби створення щось на зразок опозиції».⁶⁹

Про масштаби самвидаву свідчили результати операцій з його розгрому в другій половині 60-х років. Тільки в 1965 році органами радянських спецслужб були розкриті канали

⁶⁸ Михайло Горинь, *Запалити свічу*, Упоряд. В. В. Овсієнко (Харків: Права людини, 2009), 37, <http://library.khpg.org/files/docs/1236145663.pdf>

⁶⁹ Олег Бажан, "Самвидав" як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60–80-х роках", *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*, вип. 1/2 (1998): 359. Посилання на джерело: Центр зберігання сучасної документації, *ф. 89, пер. 55, спр. 1, арк. 3*, <http://www.history.org.ua/?litera&id=7261>.

самвидаву в Києві, Львові, Тернополі, Луцьку, Івано-Франківську, Житомирі. Під час проведення обшуків було вилучено більше 900 примірників самвидаву, 13 друкарських машинок, які використовувалися для тиражування.⁷⁰ При тому, як свідчать архівні дані, переважна більшість каналів самвидаву залишалися непідконтрольними для органів КДБ.

Примітно, що осередки виготовлення, зберігання та розповсюдження самвидаву існували не тільки в центрах руху шістдесятництва – Києві та режимному Львові, як і загалом у Західній Україні, де локалізувався національно-визвольний рух. Широко розповсюджувалися самвидавні твори на Півдні України, зокрема, в Одесі. Там існувала велика бібліотека позацензурної літератури, пов'язана з ім'ям В'ячеслава Ігрунова, який вважався КДБ однією з центральних постатей у поширенні самвидаву в СРСР. У матеріалах заведеної на Ігрунова кримінальної справи, яка налічує 12 томів, є відомості про близько 600 найменувань літератури, що циркулювала в самвидаві. Серед інших матеріалів одеського самвидаву був рукописний документ під назвою «Судить суддя Дишель» Олексія Крука. Автор документу різко викриває діяльність радянського «опричника» Дишеля, порівнює його з російським царем-тираном Іваном IV Грозним. За його словами, Дишель – спецсуддя Київського управління КДБ, офіційно – суддя Київського обласного суду, який незаконно

⁷⁰ Там же. Посилання на джерело: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 6160, арк. 25-26.

засудив на максимальні строки і суворі режими, відправив у тюрми, заслання, психіатричні лікарні багатьох видатних борців за права людини в Радянському Союзі – Семена Глузмана, Миколу Плахотнюка, Василя Стуса, Євгена Сверстюка, Миколу Матусевича, Мирослава Мариновича, Надію Світличну, Олеся Бердника.⁷¹

Щоб дискредитувати діяльність активістів самвидаву, влада ініціювала свій, кадебістський самвидав. В 1969 – 1970-х рр. розсилалися анонімні провокаційні листи з обвинуваченнями І. Світличного, І. Дзюби, В. Чорновола, З. Франко, які, однак, не мали очікуваного ефекту.

Популярність самвидаву спонукала вище керівництво країни до розробки спеціальних заходів протидії нелегальному розповсюдженню альтернативної літератури, які були затверджені постановами ЦК КПРС (від 28 червня 1971 р.) і ЦК КПУ (від 27 липня 1971 р.).⁷² Незважаючи на свою жорстокість, гоніння на самвидав не мали особливого впливу на

⁷¹ Архів УСБУ ОО, *спр. 16260-П, т. 3, арк. 212.*

⁷² Олег Бажан, Юрій Данилюк, *Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х–1980-ті роки)*, 86. Автори посилаються на джерела: Російський державний архів новітньої історії (РДАНІ – колишній архів Загального відділу КПРС), *ф. 89, пер. 46, спр. 35, арк. 1-5*; ЦДАГОУ, *ф. 1, оп. 10, спр. 1024, арк. 68-70*, <http://histans.com/LiberUA/966-02-1531-2/966-02-1531-2.pdf>.

ситуацію, оскільки в 1970-х і в першій половині 80-х років в доповідних КДБ СРСР Україна значилася як одна з найбільш ненадійних в цьому відношенні республік.⁷³

Наприкінці 1973 р., незважаючи на арешт головного редактора, вийшов об'єднаний 7/8 номер «Українського вісника», який відрізнявся від попередніх видань явною антирадянською спрямованістю. Журнал підготували та розповсюдили стоматолог Степан Хмара, науковий робітник Олесь Шевченко, журналіст Віталій Шевченко. Центральне місце у журналі займала стаття редактора С. Хмари, подана під псевдонімом М. Сагайдак «Етноцид українців у СРСР» з аналізом демографічної статистики. В іншій статті «Генеральний погром» були представлені матеріали про переслідування української інтелігенції, знищення пам'яток історії та культури, порушення прав віруючих.⁷⁴

В 1970-ті роки продовжував активно функціонувати поетичний самвидав. Широко розповсюджувалася офіційно заборонена поезія Василя Стуса, Ігоря Калинця, Ірини Стасів-Калинець, Ліни Костенко, Святослава Караванського та інших поетів-нонконформістів.

⁷³ Там же, 86. Посилання на джерела: РДАНИ, ф. 89, пер. 55, спр. 1, арк. 1-6; пер. 51, спр. 10, арк. 1-2; спр. 13, арк. 1-3.

⁷⁴ Максим Сагайдак, «Генеральний погром», *Український вісник*, Вип. 7-8 (1975): 112-47, <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1613/file.pdf>

Ім'я Василя Стуса – поета, літературного критика, кращого аспіранта АН УРСР, наукового співробітника Державного історичного архіву, який позбувся всіх своїх посад у 1968 р., стало відомим після його звернення з відкритим листом у президію СПУ на захист В. Чорновола. Гнаний за правду і занапащений радянською каральною машиною, В. Стус став уособленням «одержимих», якими володіє віра у потребу боротьби і пожертви, став національним героєм.

Перша збірка його поезій «Зимові дерева», опублікована в 1970 р. в Бельгії, відобразила багатство тематики та глибину філософських роздумів автора. Характерні особливості пройнятої любов'ю до України поетичної творчості В. Стуса: образність, символізм висловлення, апеляція до романтизму, сюрреалізму паралельно з суворими образами дійсності, правдивість, комунікація сучасності з минулим і майбутнім, позачасовість.⁷⁵

Творчий дебют в 1965 р. львівського опального поета Ігоря Калинця був високо оцінений відомими радянськими критиками. Але з дев'яти збірок поезії, завершених на час його арешту в 1972 р., була опублікована лише одна – «Вогонь Купала» (Київ, 1966), та й її

⁷⁵ Василь Стус, *Зимові дерева*, (Брюссель: Література і мистецтво, 1970),

зразу після виходу з друку було заборонено, інші розповсюджувалися в машинописах у самвидаві. Між тим, поетичні збірки І. Калинця багато разів видавалися на Заході, а його вірші, які поєднували у собі високе мистецтво та високі громадянські почуття, передавали атмосферу української духовності, завоювали велику популярність серед емігрантів.⁷⁶

Сатира, українське народне почуття гумору знайшли відображення у поетичній творчості філолога, літератора, перекладача, в'язня радянських тюрем і концтаборів (1944–1960, 1965–1979) одесита Святослава Караванського – постійного автора самвидаву, там широко розповсюджувалися його листи та звернення властям. Його «гумористичний самвидав» поповнили сатиричні вірші, які в гротескно-карикатурній формі відбивали серйозні проблеми радянського суспільства у самих різних сферах: невідповідність між словом і ділом, рівнем освіченості суспільства й архаїчними ритуалами, неефективність інститутів управління, недоумство державних чиновників, бюрократизм та інші негативні явища.⁷⁷

В 1970 – 80-х рр. нелегально поширювалися твори дисидентів, написані в таборах: «Більмо» Михайла Осадчого; листи Михайла Гориня (1966–71 рр.), подані з ув'язненнями

⁷⁶ Ігор Калинець, *Пробуджена муза: Поезії*, (Варшава: Об'єднання українців у Польщі, КІУС, 1991).

⁷⁷ Святослав Караванський, *Гумористичний самвидав. Гумористично-сатиричні вірші*, (Філадельфія: Київ, 1982), <http://diasporiana.org.ua/proza/6042-karavanskiy-s-gumoristichniy-samvidav/>

Івана Геля⁷⁸; своєрідний щоденник Івана Світличного «Ґратовані сонети», видані в 1977 р. в Мюнхені з передмовою Івана Кошелівця⁷⁹; табірний зошит В. Стуса (1983).⁸⁰ Вони несли інформацію про стан і боротьбу політв'язнів, являли собою сповіді про табори ув'язнення. Показовим у цьому плані є автобіографічний твір колишнього члена КПРС і Спілки журналістів України, політв'язня радянських тюрем і концтаборів (1965–68, 1972–82) Михайла Осадчого «Більмо», написаний в березні – травні 1968 р. і опублікований в 1971 р. за кордоном. Виразно, без прикрас автор описав своє перебування в ув'язненні, починаючи зі свого арешту, і показав моторошну буденність радянських політв'язнів (зеків).⁸¹

Український дисидент – математик Леонід Плющ, який чотири роки підлягав примусовому психіатричному лікуванню, в своїх свідченнях «У карнавалі історії» відобразив

⁷⁸ Михайло Горинь, *Листи з-за ґрат*, (Харків: Харківська правозахисна група, Фоліо, 2005), <http://library.khpg.org/files/docs/1240647950.pdf>

⁷⁹ Іван Світличний, *Ґратовані сонети*, (Мюнхен: Сучасність, 1977), <http://diasporiana.org.ua/poeziya/1608-svitlichniy-i-gratovani-soneti/>

⁸⁰ Василь Стус, “З таборового зошита”, *Сучасність*, вип. 11 (1983): 78-100, http://chtyvo.org.ua/authors/Suchasnist/1983_N11_271/

⁸¹ Михайло Осадчий, *Більмо. Автобіографічний нарис*, (Париж-Балтимор: ПУДФ, Смолоскип, 1971), <http://diasporiana.org.ua/memuari/3586-osadchiy-m-bilmo-avtobiografichniy-naris/>

еволюцію своїх поглядів – від фанатичної віри в радянську владу до боротьби з нею і показав своє становлення як неомарксиста, для якого важливі цінності – справедливість, рівність і гідність.⁸²

В 1971 р. в самвидаві з'явилася анонімна «Психіатрична заочна експертиза в справі Григоренка». Органами КДБ було встановлено авторство київського психіатра Семена Глузмана, який довів на матеріалах справи про відсутність психічних відхилень в уміщеного до психлікарні правозахисника, генерала Петра Григоренка. П. Григоренко мав вищу воєнну освіту, докторський ступінь, був автором історико-публіцистичного памфлету «Утаєння історичної правди – злочин перед народом», де вказав причини колосальних втрат СРСР у II світовій війні. Він виступив проти окупації Чехословаччини в 1968 р., підтримав кримських татар в їхній боротьбі за повернення на історичну батьківщину.⁸³ В 1973 р. на Заході вийшов

⁸² Леонід Плющ, *У карнавалі історії*, (Нью-Йорк: Сучасність, Бібліотека Прологу і Сучасності, 1980), <http://diasporiana.org.ua/memuari/5057-plyushh-l-u-karnavali-istoriyi/>

⁸³ Василь Овсієнко, *Світло людей. Мемуари та публіцистика*, Книга II, (Харків: Харківська правозахисна група; К.: Права людини, 2007), 173, <http://library.khpg.org/index.php?id=1240658159>

збірник публіцистики П. Григоренка «Думки душевнохворого», за цією книгою в Англії було знято фільм. Спогади П. Григоренка були опубліковані вже в еміграції в США.⁸⁴

У середині 70-х років у самвидавці з'явилася «Енергія прогресу» та опублікована за кордоном заборонена у СРСР філософська праця «Економічні монологи» українського поета і прозаїка, члена радянського відділення Міжнародної амністії Миколи Руденка. Він мав зв'язки з московськими дисидентами, зокрема з академіком Андрієм Сахаровим. Статті Сахарова поширювалися самвидавом, починаючи з першої, написаної в 1968 р., – «Міркування про прогрес, мирне співіснування й інтелектуальну свободу», в якій автор звернувся до керівництва країни та всіх громадян із закликом обговорити глобальні проблеми, що загрожують гибеллю людства.⁸⁵

«Економічні монологи» – це науково-критична праця в формі художнього твору, що містить у собі критику вчення К. Маркса про додаткову вартість. Автор був упевнений у вірності ленінського вчення про нову економічну політику, отже, залишився прихильником комуністичного світогляду. Праця користувалася значним попитом у самвидавці, в той час, як

⁸⁴ Петр Григоренко, *В подполье можно встретить только крысы...: (Воспоминания)*, (Нью-Йорк: Детинец, 1981).

⁸⁵ Сахаров А. Д. Размышления о прогрессе, мирном сосуществовании и интеллектуальной свободе,

влада та офіційна преса її замовчували.⁸⁶ Впродовж 12-ти років М. Руденко методично писав про свою книгу в ЦК КПРС і згодом був виключений з партії, членом якої був 35 років, і засуджений на 11 років таборів і заслань.

Аналіз наслідків радянської національної політики в Україні здійснив дисидент, політв'язень Юрій Бадзьо в есе «Право жити», написаному в формі відкритого листа керівництву незадовго до його арешту в квітні 1979 р. Високо оцінив цей твір американський історик Роман Сольчаник, котрий зауважив, що есе стоїть в одному ряду з працею І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» і являє собою одне з найбільш значущих явищ української нелегальної літератури.⁸⁷

На відміну від І. Дзюби, в національному питанні Ю. Бадзьо керувався не марксистським підходом, а ідеями демократичного соціалізму. В основі його концепції було переконання, що історичне життя нації має минуле, сучасне та майбутнє і в комплексі ці три параметри становлять єдину психологічну спільність. Ю. Бадзьо пише, що радянська національна політика, ворожа до мови, культури, а також пам'яті про історичне минуле

⁸⁶ Микола Руденко, *Економічні монолози: (нариси катастрофічної помилки)*, (Мюнхен: Сучасність, 1978).

⁸⁷ Роман Сольчаник, "Україна, Білорусь і Молдова: інтеграція по-імперські, русифікація і боротьба за національне виживання", *Український історичний журнал*, вип.12 (1992): 134.

України, спрямована на припинення в майбутньому існування української нації, яка нині перебуває у «стані облоги». Автор говорить про необхідність існування ідеологічного, культурного та політичного плюралізму у майбутньому.⁸⁸

Різно засудив радянську національну політику – політику «етноциду», «знекровлювання української нації» публіцист, правозахисник і учасник релігійного руху Іван Гель у книзі «Грані культури». Книга була написана в одиночній камері Мордовського концтабору в 1976 р., розповсюджувалася самвидавом, нелегально потрапила за кордон завдяки зусиллям довголітнього політв'язня Зиновія Красівського, який на той час перебував на волі, і вперше під псевдонімом Степан Говерля була видана в Лондоні в 1984 р.⁸⁹

Активність дисидентів, незважаючи на переслідування і терор, виявилася у створенні та діяльності неформальної правозахисної Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод (УГГ) (9.11.1976 – 7.07.1988) під головуванням М. Руденка. 23

⁸⁸ Юрій Бадзьо, "Відкритий лист до Президії Верховної Ради Союзу РСР та Центрального Комітету КПРС," в *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали*, 3 т., упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник (Мюнхен: Сучасність, 1983), 3: 328-30, <http://diasporiana.org.ua/ideologiya/6443-ukrayinska-suspilno-politichna-dumka-v-20-stolitti-t-3/>

⁸⁹ Іван Гель, *Грані культури*, (Львів: НТШ, 1993).

листопада 1976 року в Вашингтоні був створений Комітет Гельсінкських гарантій для України, куди нелегально передавалися від М. Руденка, О. Бердника, О. Мешко, П. Григоренка та інших членів УГГ документи і матеріали організації, які перекладалися на англійську мову і поступали в Комісію з безпеки та співробітництва в Європі, Комітет Гельсінкської комісії Конгресу США і Канадський парламент, розповсюджувалися у пресі і західних правозахисних організаціях. Дисидентська, правозахисна література публікувалася у видавництві «Смолоскип», заснованому в 1967 р. в м. Балтимор і названому іменем В. Симоненка.⁹⁰

У Декларації про створення УГГ було зазначено, що Група вважала своїм головним завданням сприяти ознайомленню широких кіл громадськості в Україні і в світі з фактами порушень правових норм. У Меморандумі УГГ від 6 грудня 1976 р. викривалися злочини радянського режиму, ігнорування національних прав України, розгром УРСР і шістдесятництва.⁹¹ Та вже в Меморандумі від 15 лютого 1977 р. засудження тоталітарного

⁹⁰ Олесь Обертас, «Смолоскип» про Українську Гельсінкську групу», *Український самвидав*, №2 (листопад 2001), <http://smoloskyp.org.ua/-leftmenu-173/eftmenu-196/46-2001/246-s-2-2001.html?start=4>

⁹¹ *Український правозахисний рух. Документи і матеріали Української громадської групи сприяння виконання Гельсінкських угод на Україні*, упоряд. О. Зінкевич (Торонто, Балтимор: Смолоскип, 1978), 69-97, <http://diasporiana.org.ua/istoriya/86-ukrayinskiy-pravozahisniy-ruh-dokumenti-i-materiali/>.

режиму поєднувалося з постановкою конкретних загальнодемократичних завдань, які виходили з розуміння, що не людина існує для держави, а держава для людини. Висувалися вимоги: вільного виїзду з батьківщини і повернення назад; вільного поширення ідей; вільного створення наукових, творчих і мистецьких об'єднань; ліквідації цензури; звільнення всіх політ'язнів.⁹² У програмній статті «Наші завдання», підготовленій літом 1978 р., констатовалося, що боротьба за права людини в Україні фактично перетворилася на боротьбу за права нації.⁹³

У Зверненні в ООН (літо, 1979 р.) 19 українських політ'язнів закликали включити українське питання в порядок денний сесії Генеральної Асамблеї ООН, уповноваживши президента Всесвітнього Конгресу Вільних Українців (ОКВУ) прийняти заходи, необхідні для виходу України зі складу СРСР.⁹⁴

⁹² Там же, 19-28.

⁹³ Оксана Мешко, Олесь Бердник та ін., "Наші завдання," *Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод. Інформаційний бюлетень*, вип. 4, ред. Надія Світлична (Нью Йорк: Закордонне представництво Української Гельсінкської групи, 1981): 9-11, http://library.khpg.org/files/docs/Inf_Bul_4_1981.pdf

⁹⁴ Левко Лук'яненко, *Вірую в Бога і в Україну*, (Київ: Пам'ятки України, 1991), 126-31.

Самвидавний документ «Позиції українських політичних в'язнів» визначав конкретні форми поведінки пересічних українців в їхній боротьбі за національні, політичні та соціальні права. Його автори – член УГГ Олекса Тихий і священник Василь Романюк закликали українців розмовляти тільки рідною мовою, вимагати відкриття українських шкіл, технікумів, вузів, відстоювати своє право, свободу, честь і гідність, дотримуватися загальнолюдських норм моралі. Широка самооборона українців мала проводитися в рамках конституцій СРСР і міжнародних документів, підписаних радянським урядом.⁹⁵

Самвидавний документ про засади та перспективи правозахисного руху в Україні члена УГГ Юрія Литвина (квітень, 1979 р.) стверджує дієвість гуманних і прогресивних форм боротьби українців за демократію, громадянські права і свободи в СРСР та, відповідно, за національні права. Також, як і в документах УГГ, підкреслюється зв'язок національно-визвольної боротьби українців з боротьбою за соціальну та особисту свободу і спільність українського правозахисного руху з міжнародним правозахисним рухом.⁹⁶ Юрій Литвин, так

⁹⁵ Олекса Тихий, Василь Романюк, «Позиції українських політичних в'язнів», *Сучасність*, вип. 6 (1978): 75-82,

http://chtyvo.org.ua/authors/Suchasnist/1978_N06_210/

⁹⁶ Юрій Литвин, «Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи», *Сучасність*, вип. 10 (1979): 98-

само, як і Василь Стус, Олекса Тихий та інший член УГГ Валерій Марченко – загиблі, але не переможені борці за свободу і гідність, провідники української національної ідеї.

Отже, очевидно, що вкотре в 1960 – 1980-х роках український самвидав виступив впливовим чинником національно-культурного та громадсько-політичного життя. Спричинений згоранням процесу десталінізації, утисками національної культури, зневагою до людини, її природних прагнень і прав, серйозними прорахунками в економіці та народному господарстві, самвидав став своєрідним форумом для вільної дискусії, а з наростанням режимного опору – єдиним засобом вираження громадянської ініціативи.

Як форма існування інтелектуальної опозиції комуністичному режиму український самвидав дійшов свого дійового розмаху в 1965 – 1972 роках. Однак, супроти посиленої боротьби влади з будь-якими проявами інакодумства, в інтелектуальних колах спостерігався значний інтерес до заборонених у СРСР споминів і творів українських дисидентів, інших самвидавних праць і це свідчило про те, що самвидав перетворився на громадську зброю проти насильства.

Появі українського самвидаву передувало розповсюдження машинописів окремих статей у Москві та Ленінграді, де атмосфера була більш розкутою, віршів репресованих авторів, роману «Доктор Живаго» та інших «перших ластівок» епохи самвидаву в СРСР.

Спектр ідейно-політичних поглядів в українському самвидаві досить широкий – від доміантної в радянському суспільстві віри в торжество істинно ленінських ідей до заперечення марксизму, від усвідомлення необхідності захисту національних прав у досить поміркованих тонах до націоналістичних позицій (позиції меншості), до зрозуміння єдності національних і загальнолюдських цінностей.

Унікальність українського самвидаву полягала в націоцентризмі.